

ד"ר ענת אביטל

חקלאות עתיקה בפסיפסים - סדרה חדשה הגידולים והכלים החקלאיים בפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל

סדרת מאמרים קצרים מאת: ד"ר ענת אביטל

בסדרת מאמרים זו נשתמש בראיות חקלאיות המגיעות מהאמנות החזותית של הפסיפסים. עיון מעמיק וסבלני בפרטים המוצגים בפסיפסים דולה פרטים חקלאיים רבים וחשובים. דרכם משתקפת חקלאות עשירה וענפה, עולים מהם תיאורים של מיני צומח, כלים ומלאכות חקלאיות בנות התקופות הרומית והביזנטית מארץ ישראל. בסדרת מאמרים זו נערוך גם השוואות אל האמנות הפלסטית של ארצות אגן הים התיכון בתקופות הנידונות.

מאמר 1 - מבוא

תירבות צמחים ותולדות החקלאות

לאחר ביות עצי הפרי, עצים אלו ניתנים לגידול רק באזורים רחבים מעט מן האזורים האקלימיים אליהם הם מותאמים לצמיחה בבר.

שרידים ארכיאולוגיים של עצי פרי, מאפשרים רק לעיתים נדירות, להבחין בין מאפיינים אנטומיים של פירות שנלקטו מהבר לבין אלו שבוייתו. משום כך הזיהוי של מינים מתורבתים מושתת על הוכחות מזדמנות. למשל, מציאותם של מיני עצי פרי באזורים בהם אין הם גדלים בבר, או במציאותם של מוצרי תעשייה מהם, כגון: יין ושמן. קשה אם כן, לקבוע בוודאות את שלב הביות של הצמחים, וייתכן אף שהביות חל עוד קודם לתקופות שצוינו למעלה.

למרות האמור לעיל, העובדות הבאות אושרו: 1. הביות המוקדם ביותר של עצי פרי חל בדרום-מערב אסיה. 2. הדגים נים בוייתו לראשונה. 3. מספר מיני פירות בוייתו באותו המקום במקביל. 4. ביות עצי פרי נשען רבות על פיתוח שיטות ריבוי וגטטיביות. 5. גידול עצי פרי רב-שנתיים מהווה השקעה ארוכת טווח, ומצריך סגנון חיים של יישובי קבע. 6. לאחר ביסוס המיינים המבויתים, הם נפוצו לכל אגן הים התיכון ודרום-מערב

תחילתו של תירבות הצמחים בעולם הישן חל בתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית (10,500-10,000 שנה BP), בדרום-מערב אסיה, עם תירבות החיטה הדורגרגרית (*Triticum turgidum* Emmer) והחיטה החד-גרגרית, *Einkorn* (*T. monococcum*), שהשיג בולת שלהן איננה מתפרקת. לאחר מכן תורבתה גם השעורה (*Hordeum vulgare*). הפירות החשובים הראשונים שבוייתו היו, כפי הנראה, זית, גפן, תאנה ותמר. הזית והתמר בוייתו כנראה כבר בתקופה הכלקוליתית (6,300-6,800 שנה BP). התקדמות משמעותית בביות הזית, הגפן, התאנה, התמר, הרימון והשקמה, שהפכו לתוסף מזוני חשוב בכלכלת האדם לצד הדגנים, חלה בתקופת הברונזה הקדומה (מחצית ראשונה של האלף החמישי BP). פירות אלו בוייתו באזור הלבנט, ומיד אחר כך התפשטו מערבה לכיוון יוון, והתבססו סביב אגן הים התיכון. תפוח, אגס, שזיף ודובדבן נכנסו יחסית מאוחר לחקלאות, ועקבותיהם נראים רק באלף הראשון לפסה"נ. כניסתם לתרבות של עצים אלו חלה רק לאחר גילוי טכניקת ההרכבה המתוחכמת, המשמשת עד היום לריבוי וגטטיבי מוצלח. גם

ענף משמשים מהמאה הרביעית לספירה צולם בגן לאומי ציפורי

אסיה. 7. לאחר כניסת טכניקת ההרכבה, נעשה אפשרי גם הגידול של עצי הפרי מהשלב השני (נשירים).

שרידי ירקות (ובכללם פירות הנמנים בלשון המדוברת עם ה"ירקות", למשל, מיני דלועיים) כמעט ולא נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות למעט במערות שבמדבר יהודה, בפירמידות ובמערות הקבורה שבמצרים, משום שרק במקומות אלו תנאי היובש אפשרו שימור. במצרים נמצאו שרידים מיובשים של שום, שעועית, בצל, חסה, מלון, אבטיח וגומא נאכל (פקעות). מחוץ למצרים כמעט ואין שרידים של ירקות. אולם תיאורים ספרותיים קדומים מעידים על שימוש במיני ירקות כמעט מאותם המינים כמו ממצרים

רים (למעט גומא נאכל שאופייני רק למצרים), במסופוטמיה מראשית האלף השני לפסה"נ. שני האזורים, עמק הנילוס ומסופוטמיה התחתונה, מתאפיינים בנתונים דומים בתקופת הברונזה: חלה בהם התיישבות מאסיבית של האדם בעת העתיקה, הם אזורים הניזונים מהשקיה והצפה של השדות ממי הנהרות וסביבתם מדברית.

כיום ברור שבעת העתיקה החקלאות היתה הענף היצרני העיקרי, והכלכלה הושתתה בעיקר על החקלאות. המחקר כיום מסוגל לשחזר את סביבת החיים הקדומה של יושבי הארץ במספר תחומים: אקלים, כלכלה, סגנון ואורח חיים, תחילת החקלאות והתפתחותה. לשם כך נעזרים במגוון כלים ארכיאולוגיים, כולל ארכיאובוטניקה.

מקורות ספרותיים קדומים

התנ"ך עשיר בתיאורי נוף וטבע, שהובעו לרוב באופן פירטי, ובדרך אלגורית ומטפורית, אגב משלים, בזיקה למצוות, כתיאורים לרוממות האל ואירועים. עם זאת, ניכר שהתיאורים הרבים הללו מעורים בקרקע הארץ ובנופה ויש בכוחם לתאר מציאות חקלאית עשירה ורבת פריים. המקורות היווניים והרומיים, בדרך כלל, מעניקים מידע חקלאי ישיר וערכם גדול בהיכרות עם החקלאות הקדומה. הכתובים היווניים ורומיים מתארים חקלאות של ארצות שמחוץ לארץ ישראל והם משמשים כאמצעי עזר ותימוכין להיכרות עם מיני צומח ושיטות חקלאיות שנהגו בזמנם.

בניגוד למקורות היווניים והרומיים הקדומים, מקורות חז"ל מתארים בוודאות חקלאות ארץ ישראלית מקומית. אולם, מקורות חז"ל מעניקים פעמים רבות רק מידע חקלאי עקיף,

משום התייחסותם אל הנושאים החקלאיים, אגב הוראת ההלכות. משום כך לעיתים המידע החקלאי העולה מהם הוא מרומז ומזערי. מקורות חז"ל מעניקים פריטים חשובים המזכירים את כניסת הצמחים לתרבות, ומלמדים על היכרותם של רבותינו עמם ועם פעולות חקלאיות ותעשייתיות.

החקלאות בתקופת המקרא

היצירה התנכ"ית נכתבה על ידי אנשים שהיו קרובים לטבע, התבוננו בטבע בדקדקנות וינקו השראה ממנו. עם זאת תיאורי הטבע שבתנ"ך הם מקריים ולא שיטתיים. בסך הכל הוזכרו בתנ"ך כ-100 מיני צמחים. בתורה הוזכרו רק כ-50 שמות צמחים ביניהם שבעת המינים שנתברכה בהם ארץ ישראל, ארבעת המינים הניטלים בסוכות, צמחי שמן המשחה והקטורת. עם המינים שאכלו בני ישראל במצרים במקרא נמנו רק חמישה: "וזכרנו... את הקשואים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים" (במדבר י"א, ה'), שאליהם התג-עגעו בלכתם במדבר. ספרי הנבואה עשירים בביטויים ובמשלי צמחים, ספר תהילים עשיר בתיאורי טבע, בספר איוב מוזכרים צמחים ושיר השירים מתאר את הטבע המתחדש בעונת האביב בארץ ישראל כמשלים ושירי אהבה נשגבת. צמחים אחדים שהיו נפוצים בארץ או שהיו בעלי חשיבות כלכלית גדולה, הוזכרו פעמים רבות. אולם, תדירות ההופעות של מין מסוים לא בהכרח מלמדת בוודאות על שכיחותו ומידת תפוצתו. במקרים מסויימים הצמח הוזכר פעמים רבות בשל תכונותיו המיוחדות ושימושו כסמל, משל או מטפורה. למשל, 'רימון' הוזכר פעמים רבות יותר מתאנה, שהיתה חשובה יותר ממנו. משום כך, איזכורי הצומח בספרות התנכ"ית משמשים כמ-

עץ אפרסקים ארמון פסיפס הציפורים בקיסריה סוף המאה השישית לספירה

סייעים בזיהוי או בהכרת עולמם החקלאי של הקדמונים, אבל לא יכולים לשמש ככלי להכרת כל הצומח החקלאי וגם לא ככלי מוחלט בזיהוי.

החקלאות בתקופה הרומית והביזנטית בארץ ישראל

מידע ספרותי על החקלאות מן התקופות הרומית והביזנטית בארץ ישראל נלמד בראש וראשונה ובעיקר ממקורות חז"ל המשנה והתלמוד. בספרות חז"ל הנרחבת, בהלכה ובאגדה, נתוספו שמות רבים של צמחים על אלו המוכרים מן התנ"ך, חלקם צמחי בר וחלקם צמחי תרבות. רבים מהם מינים שיובאו לארץ ישראל בתקופות הרומית והביזנטית. גם בדברי חז"ל הזכרת הצומח לא נערכה בצורה שיטתית ולא כדי ליצור רשימה סיסטמטית-בוטנית. בדברי חז"ל איזכורי הצומח נעשו באקראי ומתוך זיקה להלכות, אגדות ומשלים הקשורים לאותו הצמח. הצמחים הוזכרו במקורות חז"ל, המשנה, התוספתא והתלמוד הירושלמי והבבלי, רובם קשורים לדיונים הלכתיים ורובם בסדר זרעים. מן התלמוד ניתן ללקט פרטים מורפולוגיים ואקולוגיים לגבי צמחים רבים, ודרכם ניתן לשחזר את צמחי התקופה, חקלאות התקופה והליכי התרבות.

יהודה התגלו אף סלי נצרים. מעט כתובות המתעדות חקלאות התגלו, ביניהם 'תעודות ניצנה' מהמאה החמישית עד השביעית, והן מאירות מעט את ענפי החקלאות וכלכלת התקופה. הכיתוב הצמוד לעונות השנה והמלאכות הצמודות אליהן בפסיפסי גלגל השנה מוסיף נדבך חשוב למידע ובמחקר זה התגלו פרטים חדשים ומידע שטרם נחקר בעבר.

אתנוארכיאולוגיה

המחקר האתנוארכיאולוגי תורם רבות להכרת התרבות והמסורת החקלאית באזור. חלק מן המלאכות והכלים הקדומים השתמרו בתרבויות מסורתיות של הכפר הערבי ועמים פרימיטיביים אחרים. באמצעות היכרות עם התרבות החקלאית המסורתית ניתן לשחזר את הפעילות החקלאית הקדומה ולמוד ממנה על השיטות החקלאיות הקדומות שנהגו באזורנו.

אמנות הפסיפסים

בסדרת מאמרים זו נביא בפני הקורא את מיטב המסקנות שעלו מסקירה יסודית של 134 פסיפסים, מתוך מאות הפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל, שנתגלו עד לסוף שנת 2013, ואשר אותרו בהם איורים קשורים לחקלאות. בפסיפסים אלו מתועדים 30 מיני גידולים צמחיים, שמונה כלי עבודה, מלאכות חקלאיות שונות, ומגוון של כלים לקיבול התוצרת החקלאית ושינועה באמצעות אדם ובהמה. מגוון עיטורים גדול ומקורי זה, מלמד על נטייה חזקה של היוצרים המקומיים לתיאורים ריאליסטיים עצמאיים ועל חקלאות מקומית עשירה במיוחד ביחס לגודלה הקטן של הארץ, ועל העדפות קולינריות מקומיות לתוצרת חקלאית מגוונת.

זיהוי הצומח המוזכר בדברי התנ"ך והמקרא היווה מצע מחקר שעליו דנו טובי החוקרים, ומרבית הצמחים כבר זיהו וקוטלגו בהתאמה לצומח המוכר לנו כיום. חרף היות המחקר של החקלאות הקדומה מפותח מאוד, גם כיום חלק מן הצמחים המוזכרים במקורות יהודיים עדיין נתונים במחקר ובמחלוקת לגבי זיהויים עם צומח מוכר. בתלמוד מוזכרים למעלה מ-500 גידולים שונים, מתוכם זהו כמעט 150 מינים: 8 מיני דגנים, 20 מיני קטניות, 24 מינים הקרויים 'ירקות' למאכל וביניהם גם דלועיים, כמעט 30 מינים של עצי פרי, 20 מיני צומח עשבוניים ועצי סרק. הגידולים העיקריים, ללא ספק, היו חיטה, זית וגפן והם מוזכרים מאות פעמים בתלמוד, הרבה יותר מכל מין אחר. גם המלאכות החקלאיות והכלים המוזכרים במסכת שביעית משמשים לזיהוי עם מלאכות חקלאיות וכלים חקלאיים המוכרים לנו כיום.

ארכיאולוגיה

מידע רב כמות ואיכות על חקלאות התקופה נלקט ממדעי הארכיאולוגיה. אלפי אתרים נחפרו ונסקרו בארץ ישראל, חלקם כפרים גדולים וחלקם בתי אחוזה ובהם נמצאו מתקנים חקלאיים רבים. למשל, בתי בד, גתות ומתקנים לעיבוד פשתן. גם כלי עבודה רבים מאוד ומגוונים התגלו בחפירות, כגון: מחרשות, מקלטרים, מעדרים, מכושים, מגלים, קרדומים, ובמדבר